

КРИТОН

Сократ, Критон

- 43 Сократ. Чого це ти, Критоне, завітав так рано?
Надворі ще ж не дніє?
Критон. Ще ні.
Сократ. А котра година?
Критон. Саме почало світати.
Сократ. Дивно, як це тюремний ключар погодився тебе впустити.
Критон. Він мене добре знає, Сократе; я ж бо хожу до тебе частенько та ще й підмазав його трохи.
Сократ. А ти прийшов шойно? Чи давно?
Критон. Та вже давненько.
- В Сократ. Отакої! Чом же ти не збудив мене відразу? Чого було сидіти мовчки?
Критон. Клянуся Зевсом, Сократе, на твоєму місці я б не хотів, щоб мене збудили, — в такій біді краще вже спати. Я довгенько дивився на тебе й дивувався, як спокійно ти спиш. І я навмисно не будив тебе, щоб ти порозкошував солодким спочинком. Весь час, скільки я тебе знаю, мене захоплювала твоя незворушність, тепер я тим більше захоплююсь, бачачи, як спокійно й покірно ти переносиш цю велику біду.

- Сократ. Але було б вельми смішно, Критоне, якби
С я в моєму віці став нарікати на те, що мушу вмерти.
Критон. Ой, дорогий мій Сократе, скільки-то інших людей у такому самому похилому віці, як ти, коли їх спостигає смерть, нарікають на свою долю, незважаючи на свій вік.
Сократ. Це правда. Але ще раз питаю, чому ти прийшов так рано?
Критон. Бо змушений принести тобі сумну і болісну звістку. Болісну не для тебе, я це бачу, а для мене і для всіх моїх друзів. Еге ж, таку болісну й гнітючу, що для мене тяжчої не може бути.
Сократ. Що ж це за звістка? Невже повернувся
D корабель із Делосу, і я повинен вмерти?!
- Критон. Ще ні, але, якщо я не помиляюся, він прибуде сьогодні. Так кажуть люди, що прибули з Сунія² і там його бачили. Отож сьогодні він зайде в гавань, а завтра, Сократе, тобі доведеться розпрощатися з життям.
Сократ. Гаразд, Критоне, в добрий час! Якщо така
44 воля богів, хай буде так. Однак, гадаю, сьогодні він ще не прибуде.
Критон. Чому ти так думаєш?
Сократ. Зараз поясню. Адже вмерти мені доведеться наступного дня після того, як прибуде корабель?
Критон. Так твердять ті, від кого це залежить³.
Сократ. Тому я й гадаю, що він прибуде не сьогодні, а завтра. Я висновую це з того сну, який наснився мені цієї ночі. Отож, мабуть, добре, що ти не розбудив мене.
Критон. Що ж тобі приснилося?
В Сократ. Мені привиділося: до мене підійшла жінка, велична і гарна, вбрана в білу сукню, покликала мене й сказала:
Сократе!
Третього дня ти прибудеш до Фтії полів урожайних⁴.

Крітон. Дивний сон, Сократе.

Сократ. Але, як мені здається, знаменний, Крітоне.

Крітон. Вельми знаменний, мій шляхетний друже. Тож прошу тебе останній раз, послухай моєї ради і подбай про свій порятунок. Бо, зрозумій, якщо ти помреш, це буде для мене не просто нещастя: я не тільки втрачу друга, якого, я певен, вже ніколи не знайду; мене страшить ще й таке: багато людей, які мало знають нас, тебе й мене, думатимуть, що я міг порятувати тебе, якби дав, кому треба, доброго хабара, але пожалів, бач, грошей. А що може зганьбити людину дужче, ніж звинувачення, що вона любить гроші більше, ніж своїх друзів? Люди ніколи не повірять у те, що ти сам відмовився врятуватися, хоч ми якомога силкувалися звільнити тебе.

Сократ. Невже, шляхетний Крітоне, думка загалу важить для нас так багато? Найкращі люди, з думкою яких ми рахуємося, не матимуть сумніву в тому, що все було так, як було.

Крітон. Ти, Сократе, зовсім не бачиш, що часом доводиться зважити й на думку загалу. Те, що сталося з тобою, переконливо засвідчує: загал може заподіяти багато лиха — ще й великого лиха! — коли він повірить у наклепи.

Сократ. Дай Боже, щоб так воно й було, Крітоне: щоб ці люди, здатні чинити найбільше зло, були здатні чинити також найбільше добро. Це було б чудово. Та ба, вони не здатні ні на те, ні на те. Вони не здатні робити людину ні розумною, ні нерозумною, а роблять те, чого хоче сліпий випадок.

Крітон. Може, воно й так, Сократе. Але скажи мені, чи не стримує тебе часом побоювання за мене та інших твоїх друзів? Чи не боїшся ти того, що донощики⁵ доведуть нас до згуби, звинувативши в тому, що ми вкрали тебе, а відтак ми можемо втратити усе своє майно або принаймні чимало грошей, чи, може, зазнаємо якихось утисків. Так от, якщо ти боїшся цього, то об-

лиш свої побоювання. Ми повинні врятувати тебе, і наш обов'язок йти на цей ризик, а чи й більший, якщо буде треба. То вір же мені й роби так, як я тебе прошу.

Сократ. Це справді тривожить мене, Крітоне, але стримують мене ще й інші причини.

Крітон. Бога ради, не бійся. Адже за те, щоб урятувати тебе і вивести з в'язниці, ці люди просять не так уже й багато грошей. А щодо донощиків, хіба ж ти не бачиш, що це люди продажні. Ми їх купимо дешево. Отож, вважай, усі мої гроші у твоєму розпорядженні. Певно, їх вистачить. Утім, якщо ти, зважаючи на нашу дружбу, жалієш мої гроші, то тут є чужинці, які ладні викласти свої. Один з них, фіванець Сіммії⁶, уже й приніс скільки для цього потрібно. Те ж саме ладен зробити Кебет і багато інших. Отож, повторюю, годі тобі боятися, бо інакше не порятуєшся. І не переймайся тим, що сказав на суді, — що не зміг би жити поза батьківщиною. І на чужині, всюди, куди підеш, будуть у тебе друзі. А якщо схочеш оселитись у Фессалії⁷, — то знай: я маю там добрих друзів, вони шанобливо приймуть тебе й прихистять, так що ніхто тебе там не скривдить.

Взагалі, Сократе, я вважаю, що ти припускаєшся великої помилки, зраджуючи себе самого, коли твій порятунок у твоїх руках. Адже ти намагаєшся вчинити проти себе самого те, що хотіли б учинити люди, які намислили погубити тебе. Чи ж бо ні? Вважаю, що ти також зраджуєш своїх синів⁸. Ти міг би їх виростити й виховати, а натомість покидаєш напризволяще, отож не бажаєш виконувати свого батьківського обов'язку. Значить, їх чекає гірка доля сиріт. З двох одне: або не треба мати дітей, або треба провести їх через усі злигодні, вигодувати, дати їм виховання; але ти, здається, вибираєш те, що найлегше. Ні, обов'язок велить вибрати те, що вибрав би шляхетний і сміливий муж, особливо коли він запевняє, що все своє життя дбав тільки про чесноту. А щодо мене, бачиш, я червонію

за тебе і за нас, твоїх друзів, і дуже боюся, аби того, що сталося, не приписали нашій малодушності: і твою появу на суді, хоч ти міг на суд не з'являтися, сам перебіг судочинства у всіх його подробицях⁹ і, нарешті, ці останні події, безглузда розв'язка, яка дає підстави думати, що за браком мужності ми сиділи склавши руки й

46 не зробили нічого для твого рятунку, ні ми, ні ти сам, коли ще можна було щось зробити, а ми наче засвідчили свою неспромогу вжити будь-яких рятівних заходів. Чи не призведе така поведінка, Сократе, добре поміркуй над цим, чи не призведе вона до біди й чи не вкриє вона ганьбою і тебе, і нас?

Отож подумай, а втім ні, думати вже ніколи, треба тільки зважитися, бо наступної ночі доля твоя вирішиться; якщо ми забаримось, то вже нічого не вдіємо. Отож, Сократе, без слова й вагання послухайся моєї ради й чини, що кажу тобі.

- В** Сократ. Мій любий Крітоне, твоя наполегливість робила б тобі честь, якби йшла в парі з обов'язком; а коли ні, то що вона дужча, то осоружніша. Нам слід розважити, чи повинні ми чинити так, як ти пропонуєш, чи ні. Я керуюся переконаннями, на які спирався завжди: людина не повинна зважати на обставини, вона має коритися тільки власному розумові, який
- С** вирішує, що добре, а що ні. А ті погляди, яких я дотримувався раніше, здаються мені слушними й тепер, коли мене спіткала лиха доля, я їх не можу відкинути. Те, перед чим я схилявся вчора, шаную я і сьогодні. Отож, якщо ми не дійдемо спільної думки, то будь певен, я стоятиму на своєму, хоч би навіть влада лякала нас, мов дітей, погрожуючи новими карами: в'язницею, стратою, конфіскацією майна. Отож поміркуймо — може, придумаємо щось розумне. Чи не доречно згадати те, що ти говорив, як слід оцінювати судження людей? Чи правильно ми висновували, що на одні судження слід зважати, а на інші ні? Або, може, це твердження
- Д** було справедливе тоді, коли мені ще не треба було вмирати, а насправді це лиш пустопорожні балачки, ми

лиш пускали слова на вітер? Я хочу, щоб ми, я і ти, Крітоне, докладно розважили, чи це твердження стає в чомусь інакшим з уваги на моє становище, а чи залишається таким, як було, чи ми від нього відступимось, а чи будемо його триматися. Так от, люди, яких я вважаю поважними, твердили те саме, що я тверджу тепер: судження людей бувають різні: є такі, що на них треба зважити, а є такі, що не треба. Чи це твердження, Крітоне, скажи мені широко, як перед усіма богами, чи воно слушне на твій розсуд? Бо тобі, наскільки можна передбачити людську долю, не загрожує завтра смерть; отож подих небезпеки не перешкоджає тобі пізнавати правду. Отож поміркуй, чи правильно кажуть, що не з усіма судженнями людей слід погоджуватися — одні можна схвалювати, а інші ні. Що ти скажеш на це?

Крітон. Це правда.

Сократ. Отож на слушні судження варто зважати, а на хибні не варто?

Крітон. Атож.

Сократ. Але слушні судження — це судження розумних людей, а хибні — нерозумних?

В Крітон. Безперечно.

Сократ. Отже, що виходить: людина, яка вправляється в гімнастиці й віддається їй, бере до уваги судження — схвальне чи осудливе — першого-ліпшого чи тільки лікаря або вчителя гімнастики?

Крітон. Тільки їх.

Сократ. Отож цій людині слід боятися осуду чи радіти похвалі знавця, а не всього загалу?

Крітон. Очевидно, що так.

Сократ. Отож ця людина повинна гартувати своє тіло, їсти й пити тільки відповідно до приписів того, кому вона вірить і хто на цьому ділі знається, а не так, як це вважають усі інші.

С Крітон. Погоджуюся з цим.

Сократ. Гарзд. Але якщо він не слухається цього знавця, якщо він нехтує його порадами і його похва-

лами і якщо він зважає на думку й похвали більшості, яка на цьому не знається, то чи не спіткає його лихо?

Крітон. Очевидно, що так.

Сократ. Яке ж це лихо? Якої шкоди завдасть воно йому? Яка буде біда тому, хто не слухається розуму?

Крітон. Очевидно, шкоди зазнає його тіло; тим він зашкодить своєму тілу.

Сократ. Дуже добре. А це, Крітоне, слушно й щодо інших речей; не буду перелічувати їх усіх. Отже, коли йдеться про справедливе і несправедливе, гарне і потворне, слушне і хибне, а то річ, яку ми саме об-

D міркуємо, чи нам слід боятися думки загалу, а чи думки однієї людини, котра на цьому знається, коли є така людина, що її треба поважати і боятися більше, ніж усіх інших укупі? Я маю на думці таку людину, котрої не можна не слухатися без шкоди для себе, як я вже сказав, бо людина від справедливості стає краша, а від несправедливості гине. Невже ж це марна думка?

Крітон. Я, Сократе, такої самої думки.

E Сократ. А якщо ми зневажимо судження тямущих людей і знехтуємо те, що від здорового стає крашим, а від нездорового руйнується, то чи варто буде жити після того, як воно буде зруйноване? А це стосується і нашого тіла, правда?

Крітон. Так.

Сократ. То чи варто нам жити з хирлявим, недужим тілом?

Крітон. Мабуть, що ні.

48 Сократ. А чи варто нам жити, коли зруйноване те, чому несправедливість шкодить, а справедливість корисна? Чи, може, ми надаємо більше ваги тілу, ніж іншій частці нашого ества, яка чутливо сприймає несправедливість і справедливість?

Крітон. Аж ніяк.

Сократ. Чи вона нічого не важить?

Крітон. Важить куди більше.

Сократ. Отже, дорогий мій друже, першою чергою ми повинні зважати не на думку більшості, а на

судження людини, яка розуміє, що справедливе, а що несправедливе, одне слово, людини, яка знає істину.

B Отож твоя найперша помилка полягає в тому, що ти вважаєш, буцімто ми повинні зважати на думку більшості — і що справедливе, гарне, а що ні. Хоча можуть сказати, що більшість здатна нас убити.

Крітон. Очевидно, що скажуть, Сократе.

Сократ. Так, мій любий друже. Але мені здається, що це наше судження схоже на попереднє. І думка, що найбільша цінність для людини не саме життя, а життя хороше, лишається в силі, так чи ні?

Крітон. Так, лишається.

Сократ. А що хороше, красиве, справедливе — це одне й те саме, вважаємо ми чи ні?

Крітон. Вважаємо, що одне й те саме.

C Сократ. Отож, керуючись цими думками, які ми визнали слухними, нам треба виснувати, чи справедливо буде зробити спробу звільнитися з ув'язнення, не питаючи дозволу афінян, чи ні; якщо справедливо, то спробуємо це зробити, якщо ні, то будемо смирно сидіти. А щодо твоїх міркувань про грошові витрати, про людський поговор, про виховання моїх дітей, то остерігаймося, Крітоне, щоб вони не прислужилися тим, хто ладен убивати людей, а потім, якби була спромога, воскрешати їх, і це все так, з дурного розуму, тобто тій самій більшості. А нам з тобою, як цього вимагає наше судження, треба розглянути тільки те, про що ми тільки-но говорили: чи справедливо ми вчинимо, коли підкупимо тих, які мене звідси виведуть, чи самі втечемо й допоможемо втекти іншим, чи, кажучи одверто, не буде така поведінка злочинна? Якщо з'ясується, що чинити так злочинно, то нема чого зважати на те, що коли залишимося тут і сидітимемо без спротиву, нам доведеться вмерти або зазнати іншого лиха, тільки щоб не допуститися злочинної дії.

D Сократ. Думаю, Сократе, твої слова слухні.

Сократ. Нумо ж, друже, розглянемо все це вкупі, і коли ти зможеш висунути якісь заперечення, то за-

Е перечуй, і я тебе послухаю, а коли ні, то перестань, мій речистий Крітоне, товкмачити мені одне й те саме, що я повинен звільнитися з ув'язнення всупереч постанові афінян. Я наполягаю на тому, щоб ти схвалив моє рішення, бо нічого не хочу робити всупереч твоєї волі. Отож поміркуй, чи задовольняють тебе наші засновки, і намагайся відповісти на мої питання з усією ширістю.

Крітон. Постараюся.

Сократ. Чи вважаємо ми, що ніколи не треба порушувати законність, чи можна робити це за певних умов, а за інших — ні? Чи визнаємо, що незаконний вчинок ніяк не може бути хорошим чи прекрасним, як це ми з тобою погодилися недавно? Чи, може, всі ці наші погодження розвіялися за ці останні дні? Чи, може, ми, Крітоне, ми, люди похилого віку, довго й поважно розмовляючи один з одним, не помітили, що вже зовсім здитиніли? Чи, може, всі наші судження таки справедливі незалежно від того, чи вони подобаються, чи не подобаються більшості? І якщо нам доведеться постраждати від цього більше чи менше, все одно незаконний вчинок — це зло й ганьба тому, хто його вчинить? Чи стверджуємо це, чи ні?

Крітон. Так.

Сократ. Отож ніколи не треба чинити незаконно.

Крітон. Мабуть, що ні.

Сократ. Навіть на несправедливість не треба відповідати несправедливістю, як це вважає більшість, бо ні в якому разі не слід чинити несправедливо.

Крітон. Мабуть, що ні, Сократе.

Сократ. А відплачувати злом за зло — це справедливо, як вважає більшість, чи несправедливо?

Крітон. Ні, це несправедливо.

Сократ. Бо робити комусь зло — це означає бути несправедливим.

Крітон. Ти кажеш правду.

Сократ. Отож не треба ні відплачувати за несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зло, навіть якщо хтось тобі зло заподіяв. Зваж, Крітоне, що

ти, погоджуючися з цим, ідеш усупереч судженню більшості, бо я знаю, що так вважають і будуть вважати лиш одиниці. А коли одні думають так, а інші інакше, тоді вже не буває загального судження, і кожен зневажає іншого за його спосіб мислення. Тому поміркуй добряче, чи поділяєш мою думку і чи погоджуєшся зі мною, і чи можемо ми розпочати обговорення, засновуючись на тому, що ніколи не треба чинити несправедливо, ні відповідати на несправедливість несправедливістю, ні відплачувати злом за зло. Чи, може, ти змінюєш думку і відмовляєшся від цієї засади? Бо щодо мене, то я віддавна вважав її правдивою і вважаю такою і нині. Але якщо ти іншої думки, то скажи й поясни мені, якої саме. А якщо ні, якщо ти тієї самої думки, то послухай, що з того випливає.

Крітон. Я тієї ж думки і поділяю твій погляд. Кажі далі.

Сократ. В такому разі я буду говорити про висновки, але спочатку запитаю: якщо ти визнав щось справедливим, то треба це виконувати чи ні?

Крітон. Треба.

Сократ. А тепер слухай. Якщо ми вийдемо з в'язниці самочинно, не питаючи згоди держави, чи не робимо ми комусь зло, і то якраз тим людям, які найменше на це заслуговують, так чи ні?

Крітон. Я, Сократе, не можу відповісти на твоє запитання, бо я його не розумію.

Сократ. Ну, гаразд, поставимо запитання інакше. Припустімо, що ми збираємося звідси втекти, а втім, називай це, як хочеш, і тут до нас приходять Закони й Держава¹⁰, стають перед нами й питають: «Скажи нам, Сократе, що ти намислив зробити? Те, що ти задумав, не що інше, як намагання знищити нас, Закони і всю Державу, наскільки це у твоїй силі. Невже ж ти вважаєш, що Держава може існувати і що вона не розвалиться, коли судові вироки, видані в ній, не матимуть сили, коли приватні особи могутимуть їх зневажати й скасовувати їхню дію?» Що відповімо ми, Крітоне, на

це запитання та інші такі? Справді, які ще докази можна висунути, — тим паче красномовцеві, — на захист цього закону, який ми зневажили і який вимагає, щоб судові вирокі зберігали свою чинність? Ми скажемо: «Але ж Держава скривдила нас, вона засудила нас несправедливо!» Чи так ми скажемо?

К р і т о н. Саме так, клянуся Зевсом, Сократе.

С о к р а т. Але тоді Закони скажуть нам: «Сократе, невже так ми з тобою домовилися? Невже ти ладен не вважати чинними судових вироків Держави, хоч які вони є?» А коли ми здивуємося на ці слова, вони напевно скажуть: «Не дивуйся, Сократе, нашій мові, але відповідай нам, тому що це твій звичай питати й відповідати. То що ти закидаєш нам, нам і Державі, за що намагаєшся нас занапастити? Найперше, чи це не нам ти завдячуєш своє народження, хіба це не ми освятили шлюб твого батька з твоєю матір'ю і дозволили йому сплодити тебе? Кажі, чи ти можеш засудити тих із нас, що усталює шлюб? Чи ти вважаєш, що ці Закони погано складені?» — «Аж ніяк», — відповім я. — «А ті, що дбають про опіку над дітьми, про їхнє виховання, отож і про твоє? Чи були вони погані, ті, що звелили твоєму батькові навчити тебе музики й гімнастики?» — «Вони добрі», — скажу я. — «Гаразд. А якщо ти народився, якщо тебе вигодували й виховали, чи можеш ти твердити, що ти не наш, не походиш від нас, не наш раб, ти сам і твої нащадки? А якщо це так, невже ти вважаєш, що ми і ти маємо однакові права і якщо ми хочемо щось учинити з тобою, невже ти можеш законно нам протидіяти? Ти не можеш мати рівних прав із своїм батьком, якби він у тебе був, чи рівних прав з твоїм господарем, якби належав йому, якби вони присилювали тебе до чогось, ти не міг би присилювати їх, ти не повинен відплачувати ні образою за образу, ні ударом за удар, ні чимось таким; то невже з Батьківщиною і Законами буде тобі це дозволено? Отож якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам,

Законам і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, — ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше, ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, отож її треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок — чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливе. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь — і в бою, і в суді — треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати їх змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком — це злочин супроти богів, а тим більший злочин чинити насильство над Батьківщиною». Що ми скажемо на це, Критоне? Погані закони чи справедливі?

К р і т о н. Думаю, що вони справедливі.

С о к р а т. «Отож бачиш, Сократе, — можуть сказати Закони, — хіба ми не правильно твердимо, що ти збираєшся вчинити з нами дуже несправедливо. Ми, що тебе породили, вигодували, виховали, обдарували всілякими гараздами, як і всіх інших громадян; ми, однак, проголошуємо, що кожен афінянин, який цього хоче, після того, як одержав громадянські права, після того, як він ознайомився з державними справами і з нами, Законами, може, якщо ми йому не подобаємося, забрати все своє майно і піти з Афін, — переселитися туди, куди йому заманеться. Ніхто з нас, Законів, не чинить йому в цьому перешкоди. Ніхто не забороняє тому з вас, кому не подобаємося ми і Держава, переїхати в колонію чи навіть переселитися в іншу державу, яка йому до вподоби, з усім своїм май-

ном. Але якщо хтось із вас залишиться тут, знаючи наші Закони і як ми їх здійснюємо, знаючи, як ідуть наші державні справи, тоді ми можемо твердити, що він узяв на себе обов'язок коритися нашим велінням; а якщо він їм чинить опір, то, значить, він винуватий потрійно; тому що бунтується проти нас, які його породили, проти нас, що його виховали, і тому що, зобов'язавшись нас слухатись, чинить нам опір, і якщо

52 ми, можливо, помиляємося, він не намагається переконати нас у тому, що ми помиляємось. І хоч ми радимо, а не наказуємо виконати наші веління, і пропонуємо йому вибрати одне з двох: або переконати нас, або послухатися, він не робить ні того, ні того. Такі заходи будуть спрямовані проти тебе, Сократе, якщо ти вчиниш те, що намислив, до того ж куди гостріші, ніж проти будь-кого іншого з афінян». А якщо я запитаю

В їх: «А чому це так?» — вони нагадають мені, що я погоджувався з ними більше, ніж будь-хто з афінян. Вони скажуть мені: «У нас, Сократе, є багато доказів, що ми тобі подобалися, ми й наша Держава. Ти б не влаштувався в ній міцніше, ніж будь-який афінянин, якби вона тобі не подобалася так дуже. Ти так звик до неї,

С що ніколи не виїздив за її межі заради свят, за винятком Істмійських ігор¹¹, не бував у чужих краях, крім тих випадків, коли доводилося брати участь у воєнних виправах, і не подорожував нікуди, як це роблять інші, не виявляв бажання побачити інше місто з іншими законами, ти цілком задоволений нами і цією Державою. Ти завжди ставив нас усіх високо, ти завжди погоджувався жити під нашою владою. І саме в цьому місті ти дав життя своїм дітям, також цим засвідчуючи, що воно тобі подобалося. Більше того: під час процесу ти міг, якби хотів, просити, щоб тебе вислали у вигнання; а отже те, що ти думаєш зробити сьогодні всупереч волі Держави, ти б зробив за її згодою. Замість цього ти вдавав із себе сміливця, робив вигляд, ніби ти байдужий до смерті, заявляв, що волієш смерть, ніж вигнання; а сьогодні, безсоромно забувши ті свої запевнення,

Д знехтувавши нами, Законами, ти хочеш нас занапастити. Ти чиниш так, як міг би вчинити найпідліший раб, бо збираєшся втекти усупереч своїм обіцянкам та зобов'язанням, які ти взяв би на себе, погодившись жити як громадянин. Отож дай нам відповідь, скажи нам, чи зобов'язувався ти жити під нашою владою? Так чи ні? І чи думаєш ти це робити не на словах, а на ділі?» Що ми відповімо на це, Критоне? Чи можемо ми не погодитися з цим?

Критон. Треба погодитися, Сократе.

Е Сократ. «То що ж ти робиш? — далі скажуть вони. Ти ж порушуєш наші умови, свої зобов'язання, які ти дав і до яких ніхто тебе не силував і не вводив в оману, ніхто не примушував тебе вирішувати справу поспішно, бо ж ти мав сімдесят років для роздумів, протягом яких міг би переселитися в іншу державу, якби ми були тобі не до вподоби, якби наші умови здавалися тобі несправедливими. Але ти не віддав переваги ні Лакедемоніві, ні Критові¹², державний устрій яких ти безперестанку вихваляєш, ні жодній іншій державі, грецькій чи варварській; ти якщо й виходив за межі міста, то аж ніяк не далі, ніж криві, сліпі та інші афінські каліки. Це місто, а отже й ми, твої Закони, дуже подобалися тобі, подобалися більше, ніж іншим афінянам; бо хіба якесь місто може подобатись тому, хто не любить його законів? А тепер ти чиниш всупереч своїм зобов'язанням? Цього, Сократе, ти не зробиш, якщо послухаєш нас, бо, дременувши з міста, ти тільки виставиш себе на посміховище.

В Подумай хоч трохи. Якщо ти порушиш наші умови і припустишся помилки, що доброго зробиш ти для себе самого і для своїх друзів? Адже і їх ти наразиш на небезпеку вигнання, позбавлення громадянських прав, втрату майна, це певна річ. Але передовсім ти сам, якщо прибудеш до котрогось із найближчих міст, чи то до Фів, чи до Мегари¹³, — бо ж і те, й те місто мають добрі закони, — якщо ти, Сократе, прийдеш туди, тебе там вважатимуть ворогом їхнього державного устрою:

- адже всі тамтешні мешканці дбають про своє місто й дивитимуться на тебе, як на ненависника законів; і ти підтвердиш правоту твоїх суддів, бо ж виходить, що вони правильно тебе засудили, — адже ненависник законів може згубно вплинути і на молодь, і на людей недалекого розуму. Отож чи не доведеться тобі уникати міст, які встановили у себе добрі закони, і людей доброї волі? Але що то буде за життя? Чи, може, ти зважишся оселитися там і станеш безсоромно повчати їх?
- Д** Що ти їм казатимеш, Сократе? Те, що ти говорив тут, що чеснота, справедливість — це найцінніше у світі, так само як право й закони? Невже ти вважаєш, що це буде достойно Сократа? Невже щодо цього можуть бути якісь сумніви?

- Але припустімо, що ти подався кудись далі і прийшов би у Фессалію, до друзів Крітона. У тих краях панує безлад, тамтешній люд розбещений¹⁴, і він, очевидно, залюбки слухав би твою розповідь про те, як ти втік із в'язниці, переодягнений наче на сміх у козячу шкуру¹⁵ або ще в якусь личину, що її вдягають злочинці при втечі, й змінивши свою зовнішність до невпізнання. А що ти уже, вважай, старий чоловік, якому, річ природна, недовго залишилося жити, вирішив боягузливо чіплятися за життя, зневаживши найосновніші закони, хіба ніхто так про тебе не скаже? Можливо, і ніхто тобі цього не скаже, якщо ти ні з ким не посваришся, а в іншому разі, Сократе, доведеться тобі почути чимало такого, чого ти зовсім не заслужив. І ось
- 54** будеш ти жити, кланяючись усім і принижуючись, а що будеш робити? Хіба що насолоджуватись їжею, немовби ти примандрував до Фессалії, щоб пообідати. А до чого ж були твої повчання про справедливість та інші чесноти? Ти хочеш жити, либонь, заради дітей, для того, щоб їх виховати і вивчити? І що з того? Ти забереш їх у Фессалію, вигодуєш і виховаєш заради того, щоб вони стали чужинцями? Отака буде користь із цього? А може, ти гадаєш, що коли залишишся живий, то вони, виховуючись тут, у Афінах, незважаючи на твою відсут-

- ність, одержать краще виховання й освіту, тому що твої близькі подбають про них? Виходить таке: якщо ти попадеш у Фессалію, то вони подбають про твоїх дітей, а якщо попадеш до Аїду, то не подбають? Мабуть, подбають і тоді, якщо ті, хто називає себе твоїми близькими, справді добродішні люди. Отож, Сократе, послухай нас, своїх вихователів, і не цінуй нічого вище за справедливість — ні дітей, ні життя, ні нічого іншого, аби, з'явившись в Аїд¹⁶, ти міг усе це сказати на свій захист перед його володарями. Справді-бо, Сократе, якщо ти зробиш те, що замишляєш зробити, то такий вчинок ніхто не визнає ані гарним, ані справедливим, ані добродішним, ані ти сам, ані будь-хто з твоїх близьких, і не буде тобі добре там, куди ти втечеш. Якщо тепер підеш із життя, то підеш покривджений не нами, Законами, а людьми.

- Якщо ж ти втечеш із в'язниці, ганебно відплативши кривдою за кривду і злом за зло, порушивши укладені з нами домовленості й угоди, то ти заподієш зло тим, кому менше всього слід було заподіяти — собі самому, друзям, Батьківщині й нам. Ми розгніваємося на тебе тут, поки ти живий, а там наші брати, Закони Аїда, недоброзичливо приймуть тебе, знаючи, що ти і нас намагався занапастити в міру своїх сил. Не дай Крітонові намовити тебе зробити те, що він радить, послухай радше нас!»

- Любий друже Крітоне, мені ввижається, що я чую такі слова, як наслідувачам корибантів¹⁷ здається, ніби вони чують звуки флейт, і відгомін цих промов гуде в моїх вухах так, що я не можу чути нічого іншого.

- От і знай, що я тепер думаю, якщо ти спробуєш мені заперечувати, то говоритимеш даремно. Зрештою, якщо збираєшся сказати щось супротивне, говори!

- Е** Крітон. Але мені нічого сказати, Сократе.
Сократ. Отож годі про це, Крітоне, й зробімо так, як велить Бог.